

The conceptual underpinnings of resistance against colonial powers within Sheikh Fazlullah Nouri's framework of thought

Mohammad Malekzadeh¹ 1. Assistant Professor at the Institute of Islamic Culture and Thought, Tehran.Iran. Email: malekzadeh1350@gmail.com

---

Article Info**Article type:**

Research Article

Article history:

Received: 15 July 2023

Received in revised form: 11 August 2023

Accepted: 14 August 2023

Published online: 16 August 2023

Keywords:

colonialism, independence of Iran, England and Russia, Sheikh Fazlollah Nouri, resistance.

ABSTRACT

Sheikh Fazullah Nouri embodies a political and cultural movement in Iran whose foremost concern is the preservation of the nation's religious identity and its autonomy across economic, social, and political domains. Terrorism, colonialism, and the preservation of the nation's independence were among the matters that occupied his attention in Iran. This matter positioned him among the forerunners of the Iranian legitimate constitutional movement and the tobacco movement. By leveraging his profound understanding of the underpinnings of Western civilization and culture, Sheikh Fazlullah directed his campaigns primarily towards safeguarding the dignity of the Iranian people, preserving the role of religion in the nation's unity and independence, and severing the foreign influence over the country's destiny. Principally the two currents of foreign colonialism and internal westernism opposed Sheikh Fazlullah. These factions viewed the Sheikh as an impediment to their objectives. Ultimately, Sheikh Fazlullah gave his life to defend the religion and fight for Iran's independence. By employing a descriptive and analytical approach, this article examines the intellectual underpinnings and facets of Sheikh Fazlullah's Iranian independence movement and liberation from colonial rule.

Cite this article Malekzadeh, M. (2023). The conceptual underpinnings of resistance against colonial powers within Sheikh Fazlullah Nouri's framework of thought. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 13(2):23-37.<https://doi.org/10.22059/JSTMT.2023.362330.1631>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/JSTMT.2023.362330.1631>

بنیادهای نظری مقاومت در برابر قدرت‌های استعماری در نظام اندیشگی شیخ فضل‌الله نوری محمد ملک‌زاده^۱

۱. استادیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران. ایران. رایانامه: malekzadeh1350@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	شیخ فضل‌الله نوری نماینده جریانی در ایران است که بیش از هر چیز به حفظ دیانت و استقلال کشور در تمام عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی می‌اندیشید. از جمله مسائلی که دغدغه ایشان در ایران بود، استبداد و استعمار در کنار حفظ استقلال کشور بود؛ مسئله‌ای که او را از پیشروان نهضت تنباکو و جنبش مشروطه مشروعه در ایران قرار داد. شیخ فضل‌الله با شناخت عمیقی که از مبانی فرهنگ و تمدن غرب و اصول فکری و اندیشه سیاسی آن‌ها داشت، هدف اصلی مبارزات خود را صیانت از دین به‌عنوان عامل همبستگی، وحدت و استقلال ایرانیان و حفظ عزت مردم ایران با قطع دست اجانب از سرنویشت کشور قرار داد. دشمنان شیخ فضل‌الله عمدتاً دو جریان خارجی استعمار و داخلی غرب‌گرا بودند که شیخ را سد راه پیشبرد اهداف خویش می‌دیدند و درنهایت ایشان جان خود را در راه دفاع از ساحت دین و مبارزه برای استقلال ایران فدا کرد. نوشتار حاضر با استفاده از روش توصیف و تحلیل به مبانی اندیشگی و ابعاد مبارزات استقلال‌طلبانه شیخ فضل‌الله در رهایی ایران از سلطه استعمار می‌پردازد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۴	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۵/۲۰	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۲۳	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۵/۲۵	
کلیدواژه‌ها: استعمار، انقلاب مشروطه، انگلیس و روسیه، شیخ فضل‌الله نوری، مقاومت.	

استناد: : ملک‌زاده، محمد. (۱۴۰۲). بنیادهای نظری مقاومت در برابر قدرت‌های استعماری در نظام اندیشگی شیخ فضل‌الله نوری، فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان. ۱۳(۲): ۲۳-۳۷. <https://doi.org/10.22059/JSTMT.2023.362330.1631>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان.

<https://doi.org/10.22059/JSTMT.2023.362330.1631>

۱. بیان مسئله

دوران حیات شیخ فضل‌الله نوری، دوره حضور قدرت‌های استعماری و جریان غرب‌گرا در ایران است که می‌کوشیدند سلطه سیاسی، اقتصادی و فرهنگی غرب را بر ایران گسترش دهند. در برابر این جریان که تا دهه‌های بعد هم استمرار یافت، شیخ فضل‌الله نوری قرار دارد که با اعتقاد به روابط ایران با جهان خارج، خواهان حفظ منافع ملی و استقلال اقتصادی-فرهنگی و سیاسی ایران بود. او به‌خوبی با مبانی اندیشه‌ای غرب پس از رنسانس آشنایی داشت (ترکمان، ۱۳۶۲: ۲۶۵-۲۶۶) و حتی برای اطلاع از آخرین اخبار تحولات سیاسی-اجتماعی جوامع غربی، نشریات مختلف اروپایی را به‌واسطه حاج میرزا عبدالغفارخان نجم‌الدوله -دانشمند عصر قاجار- تهیه و مطالعه می‌کرد (ابوالحسنی، ۱۳۹۱: ۱۱۵-۱۱۶). به همین دلیل بسیاری از مورخان، بینش شیخ از تحولات نهضت مشروطه را عمیق‌تر و واقع‌بینانه‌تر از علمای هم‌عصر او می‌دانند (جعفریان، ۱۳۶۵: ۸۲). او با همین درک عمیق از اوضاع و احوال ایران و جهان و براساس مبانی دینی خود، به مقابله با نفوذ استعمار پرداخت که استقلال سیاسی و اقتصادی و نیز ارکان دین و فرهنگ جامعه ایران را تهدید می‌کرد و تلاش کرد حکومت و مردم ایران را از سلطه مظاهر سیاسی و فرهنگی غرب دور کند. در تحقیق حاضر، ابعاد این مسئله مطالعه و بررسی خواهد شد.

۲. اهداف و سؤالات پژوهش

شخصیت شیخ فضل‌الله پس از گذشت بیش از یک قرن از شهادت او همچنان در معرض شبهات و انتقادات مخالفان استقلال ایران قرار دارد؛ بنابراین معرفی و شناساندن دیدگاه‌های این اندیشمند و دغدغه‌های ایشان برای استقلال و عزت ایران از اهداف این پژوهش به‌شمار می‌رود. سؤال اصلی تحقیق، چستی مبانی نظری مقاومت در برابر قدرت‌های استعماری از دیدگاه شیخ فضل‌الله است که سؤالات فرعی آن نیز در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی مطرح می‌شود.

۳. پیشینه پژوهش

پیشینه تحقیقات انجام‌شده مرتبط با موضوع این پژوهش را می‌توان به دو بخش تقسیم کرد. بخش اول مربوط به مخالفان و منتقدان شیخ فضل‌الله نوری است. در میان نویسندگان خارجی این بخش می‌توان به آثار پیتر ایوری (تاریخ معاصر ایران از تأسیس تا انقراض سلسله قاجار)، نیکی کدی (تحریم تنباکو در ایران)، ادوارد براون (انقلاب مشروطیت ایران)، سرپرسی سایکس (تاریخ ایران)، مورگان شوستر (اختناق ایران) و هوگو گروته (سفرنامه گروته) اشاره کرد که در نقد نظرات شیخ قلم زده‌اند. از نویسندگان داخلی نیز می‌توان به آثار سید جواد طباطبایی در کتاب *نظریه حکومت قانون در ایران* و کتاب *آستانه تجدد* اثر داود فیرحی اشاره کرد که دیدگاه‌های شیخ را مخالف نظرات علمای نجف دانسته و آن را نقد کرده‌اند.

بخش دوم، آثار موافقان نظرات شیخ فضل‌الله نوری است. از مهم‌ترین آن‌ها در قالب کتاب می‌توان به آثار متعدد علی ابوالحسنی (منذر) اشاره کرد. از جمله این آثار که در این پژوهش نیز مورد استفاده قرار گرفته‌اند، عبارت‌اند از: *کارنامه شیخ فضل‌الله نوری*، *آخرین آواز قو*، *کالبدشکافی چند شایعه درباره شیخ فضل‌الله*، *پایداری تا پایدار و تحلیلی از نقش سه‌گانه شیخ فضل‌الله نوری در نهضت تحریم تنباکو*. در میان پایان‌نامه‌ها نیز می‌توان به «دلایل مخالفت شیخ فضل‌الله نوری با مشروطیت» از حسینی علائی، «بررسی تطبیقی اندیشه‌های سیاسی شیخ فضل‌الله نوری و علامه نائینی با تأکید بر دموکراسی» از مجتبی محمدی و «تحلیل مفهوم دولت مشروطه (با تأکید بر نظرات شیخ فضل‌الله نوری)» از یحیی نوری و کیل آباد اشاره کرد.

پژوهش حاضر در ادامه آثاری است که موافق نظرات و عملکرد شیخ فضل‌الله نوری است. این آثار در مجموع به دفاع از کنش‌ها و مبارزات شیخ فضل‌الله به‌ویژه در نهضت مشروطه پرداخته‌اند، اما تاکنون اثری مستقل که به بررسی مبانی نظری مقاومت از دیدگاه شیخ فضل‌الله در برابر قدرت‌های استعماری بپردازد و درباره ابعاد و زوایای گوناگون این مسئله تحقیق کرده باشد، منتشر نشده و پژوهش حاضر این موضوع را بررسی کرده است.

۴. چارچوب نظری

چارچوب نظری این تحقیق براساس الگوی نظریه «مقاومت اسلامی» تنظیم شده است. بر پایه این نظریه، مقاومت در اندیشه اسلامی مانند یک مجموعه برخوردار از ساختار و محتوای مشخص، به‌صورت قابل‌توجهی با بنیان‌های فکری، اندیشه‌ای و فلسفی اسلامی ارتباط دارد. براین‌اساس نظریه مقاومت با مبانی دینی و اسلامی فی‌نفسه مرتبط است و اصول، مبانی و اهداف مقاومت از مبانی اسلامی الهام می‌گیرد.

با مطالعه رهیافت‌های علمی و مبارزاتی شیخ فضل‌الله در دو نهضت تنباکو و مشروطه می‌توان مبانی نظری مقاومت او در برابر سلطه استعمار را براساس مبانی اعتقادی ایشان مبتنی بر وجوب صیانت از دین و دفاع از استقلال سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران توضیح داد. ایشان طبق قاعده نفی سبیل (نساء: ۱۴۱)، نفی سلطه بیگانگان بر ارکان جامعه اسلامی و حفظ عزت و استقلال مردم ایران را می‌خواست و برای رسیدن به این اعتقاد تا پای جان مقاومت کرد. بدین ترتیب چارچوب نظری تحقیق براساس ادله و مبانی مقاومت مورد نظر اسلام در اندیشه شیخ فضل‌الله تنظیم شده است. مقاومت در اصطلاح قرآنی و فقه سیاسی به معنای پایداری در دین، ایستادگی در مسیر حق و سلطه‌جویی مستکبران است (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۲۸۲؛ ابن‌عربی، بی‌تا: ۲۱۸)؛ بنابراین مفهوم مقاومت در این تحقیق، در مقابل پذیرش سلطه و سازش و تسلیم معنا می‌یابد؛ چنان‌که آیت‌الله خامنه‌ای تبیین نظریه مقاومت را در گرو درک هدف استکبار یعنی سیطره و سلطه بر ملت‌ها می‌داند (بیانات در دیدار دانش‌آموزان و دانشجویان، ۱۳۹۷/۸/۱۲).

۵. روش پژوهش

تحقیق حاضر بر مبنای روش توصیفی و تحلیلی می‌کوشد مقاومت شیخ فضل‌الله در دو نهضت تنباکو و مشروطه و مبانی اندیشه‌ای وی را تبیین کند که مستند به ادله عقلی و نقلی و با بهره‌گیری از منابع درون‌دینی و برون‌دینی است. انتخاب روش توصیفی و تحلیلی به این دلیل است که این روش در مطالعات دینی و پژوهش‌های متفکران اسلامی بیشترین کاربرد را دارد. در این روش می‌توان کوشش اندیشمندان مسلمان را توضیح داد که با بهره‌گرفتن از ابزار عقل و نقل به تعمق در متون دینی (کتاب و سنت) می‌پردازند و تلاش می‌کنند به حکم شریعت درباره موضوعات و مسائل مختلف روز دست یابند. گردآوری مدارک این تحقیق بر پایه روش کتابخانه‌ای و اسنادی، مراجعه به متون تاریخی عصر شیخ فضل‌الله و تحقیقات اندیشمندان و مورخان درباره ایشان انجام شده است.

۶. یافته‌های پژوهش و تجزیه و تحلیل داده‌ها

آیت‌الله شهید شیخ فضل‌الله کجوری معروف به نوری (۱۲۵۹-۱۳۲۷ ه.ق) از مجتهدان طراز اول تهران و از شاگردان برجسته میرزای شیرازی - رهبر مبارزه با استعمار در نهضت تنباکو- است (انصاری، ۱۳۶۹: ۲۶؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۳۶۲: ۴۶) که در سال ۱۲۵۳ ش پس از هجرت میرزای شیرازی به سامرا، همراه با استاد به سامرا رفت و در مدت کوتاهی به موفقیت‌های علمی فراوانی دست یافت (علامه امینی، ۱۳۶۳: ۵۱۶؛ ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۵۷: ۴۲۶). وی در علوم بسیاری از دانش روز متبحر بود (ترکمان، ۱۳۶۳: ۳۲۶) و

غرب و تعاملات جهانی را به‌درستی می‌شناخت (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۵۷: ۲۵۶). در سال ۱۲۶۴ ش به‌دلیل وضعیت استبدادزده حاکم بر ایران که در پناه ظلم استعمارگران زندگی را بر مردم سخت کرده بود، با توصیه استادش میرزای شیرازی به تهران آمد تا ایران را که زیر چکمه‌های استعمار خارجی به خطر افتاده بود، نجات دهد (ابوالحسنی، ۱۳۶۸: ۲۸۷؛ همو، ۱۳۶۰: ۱۶-۱۷).

شیخ فضل‌الله با ورود به ایران در ردیف مجتهدان بنام و باشکوه قرار گرفت (کسروی، ۱۳۴۰: ۳۱). او پناهگاه همه مردم در برابر استبداد و استعمار بود؛ همچنان که زردشتیان ایران نیز برای صیانت از حقوق خود به شیخ مراجعه می‌کردند (تصویر عریضه زردشتیان در: ابوالحسنی، ۱۳۸۰؛ روزنامه مجلس ش ۸، ۲۲ شوال ۱۳۲۴ ق).

از جمله مسائلی که در ایران دغدغه شیخ بود، مقاومت در برابر استعمار برای حفظ استقلال و دیانت مردم و رهایی از سلطه بیگانگان بر کشور بود؛ مسئله‌ای که او را از پیشروان نهضت تنباکو و جنبش مشروطه مشروعه در ایران قرار داد (اصفهانی کربلایی، ۱۳۸۲). براساس یافته‌های این پژوهش، مبانی نظری مقاومت در نظام اندیشگی شیخ فضل‌الله در این دوره را می‌توان بر مبنای وجوب دفاع از دین و جلوگیری از سلطه بیگانگان بر کشور تبیین کرد.

۶-۱. وجوب دفاع از ساحت دین

دفاع از ساحت دین، وجه مشترک گزارش‌های موافقان و مخالفان شیخ فضل‌الله درباره دلیل مخالفت او با مشروطه است. گفت‌وگوی او با سیدین در بدو ورود به نهضت عدالت‌خانه نیز انگیزه اصلی ایشان از همراهی اولیه با این نهضت را اجرای شریعت اسلام نشان می‌دهد (محیط مافی، ۱۳۶۳: ۹۲). همچنان که در گزارش مردوخ کردستانی از دیدارش با شیخ نیز علت جداسدن او از صف مشروطه‌خواهان، نفوذ بیگانگان در نهضت و زیرپانهادن شریعت عنوان شده است (مردوخ، ۱۳۴۵: ۲۶۰)، مسئله‌ای که در سایر گزارش‌های محققان خارجی و مخالفان داخلی نیز مورد تأکید است (ایوری، ۱۳۶۷: ۲۵۱). کسروی در موضع منتقد او می‌نویسد: «شیخ فضل‌الله نوری... فریفته شریعت می‌بود و رواج آن را بسیار می‌خواست... چنین می‌خواست که احکام شرع را به رویه قانون آورد و به مجلس بپذیراند. روی هم‌رفته به بنیاد نهادن یک حکومت شرعی می‌کوشید» (کسروی، ۱۳۴۰: ۲۸۷). این در حالی است که اتفاقات بعدی نشان داد، دغدغه شیخ شهید درباره حفظ دیانت مردم ایران مسئله‌ای جدی و بجا بود؛ بنابراین بر تطبیق قوانین مجلس با قوانین شرع اسلام اصرار می‌کرد: «من آن مجلس شورای ملی را می‌خواهم که عموم مسلمانان آن را می‌خواهند. به این معنی که البته عموم مسلمانان مجلسی می‌خواهند که اساسش به اسلامیت باشد و برخلاف شریعت محمدی و برخلاف مذهب مقدس جعفری قانون نگذارند» (ترکمان، ۱۳۶۳: ۲۴۵؛ رضوانی، ۱۳۶۲: ۴۴). بر این اساس امام خمینی (ره) از شیخ فضل‌الله به‌عنوان نماد دفاع از اسلام و مشروطه مشروعه یاد کرده است که به دست استعمار و مخالفان دین به شهادت رسید (امام خمینی، ۱۳۷۹: ۱۳).

۶-۱-۱. تدوین اصل دوم متمم قانون اساسی

پس از موافقت مظفرالدین‌شاه با تشکیل مجلس شورا در تاریخ ۱۴ مرداد ۱۲۸۵، متنی که به‌عنوان پیش‌نویس متمم قانون اساسی تعیین شد، ترجمه قوانین اروپایی بود (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۵۷: ۵۵۲). در این شرایط شیخ فضل‌الله با هدف گنجاندن حداقلی از نظارت شریعت در قانون اساسی، ضمن ارائه طرحی خواهان نظارت مجتهدان طراز اول بر مصوبات مجلس شد: «در هر عصری از اعصار، هیئتی که کمتر از پنج نفر نباشد، از طراز اول مجتهدین و فقهای متدینین تشکیل شود که قوانین موضوعه را قبل از تأسیس به‌دقت ملاحظه و مذاکره نمایند و هریک از آن مواد مصوبه که مخالف با قوانین شریعت باشد، عنوان قانونیت پیدا نخواهد کرد و امر

این هیئت علما در این باب، مطالع و متبع است و این ماده هیچ‌وقت تغییرپذیر نخواهد بود» (روزنامهٔ انجمن مقدس ملی اصفهان، ۱۳۶۲: ۳۷۹).

در نهایت این طرح با پافشاری‌های شیخ فضل‌الله و حمایت عالمان نجف (محمدکاظم خراسانی و عبدالله مازندرانی) تصویب شد (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱: ۱۰۸-۱۰۹؛ رضوانی، ۱۳۶۲: ۴۷)، اما به دلیل مخالفت جریان غرب‌گرایی داخلی و برخی کشورهای غربی مانند انگلیس و آمریکا (ترکمان، ۱۳۶۳: ۳۲۴) از همان دورهٔ اول مجلس عملاً تعطیل شد (انصاری، ۱۳۶۹: ۲۵۸).

۶-۱-۲. مخالفت با تبدیل مشروعهٔ اسلامی به مشروطهٔ غربی

اولین گام شیخ فضل‌الله پس از بازگشت از تحصن قم و پذیرفته‌شدن خواست آن‌ها از سوی حکومت برای تأسیس مجلس شورا، تنظیم قوانین اسلامی در مجلس است: «نظام‌نامهٔ اساسی و قانونیت مواد سیاسی و نحوها من الشریعات به موافقت با شریعت منوط باید باشد» (رضوانی، ۱۳۶۲: ۴۷). او در اولین لوایح منتشره در حرم عبدالعظیم نیز خواستار «مشروعیت مشروطه» است (شهبازی بختیاری، ۱۳۸۵: ۱۲۱).

انحراف نهضت مشروعه به مشروطه از زمانی است که «عدالت‌خانه جای خود را به واژهٔ نوظهور، متشابه و کش‌دار مشروطه داد و آن‌گاه سیل تبلیغات حساب‌شدهٔ غرب‌باوران عملاً آن را در معنایی معادل لیبرال دموکراسی غربی تفسیر کرد» (ابوالحسنی، ۱۳۸۰: ۶۴-۶۵). بسیاری از مشروطه‌خواهان نسبت به نتایج این انحراف توجهی نداشتند؛ درحالی‌که اصول آزادی و مساوات در مشروطهٔ غربی مستلزم رهایی از قیود دینی بود که می‌توانست تحولی بنیادین در نظامات فرهنگی و اجتماعی ایران ایجاد کند؛ بنابراین شیخ فضل‌الله با آگاهی در برابر آن ایستاد. اشکال اصلی او این است که «قرار بود مجلس شورا... پادشاه و هیئت سلطنت را محدود کند و راه ظلم و تعدی و تطاول را مسدود نماید. امروز می‌بینیم که در مجلس شورا، کتب قانونی پارلمنت فرنگ را آورده و در دایرهٔ احتیاج به قانون توسعه قائل شده‌اند» (ترکمان، ۱۳۶۲: ۲۶۷). حتی کسروی نیز مشروطهٔ غربی را مغایر و غیرقابل‌سازش با اندیشهٔ شیعی شمرده است: «این دو را با هم سازشی نتوانستی بود» (کسروی، ۱۳۴۰: ۲۹۱). از دیدگاه شیخ فضل‌الله، مشروطهٔ غربی و اروپایی با طبع مملکت اسلامی ایران مساعد نبود؛ زیرا علاوه بر اینکه منافی قواعد اسلامی است، به دلیل ویژگی‌های خاص آن اجرایش در ایران «منشأ هرج‌ومرج شدید» خواهد شد (ترکمان، ۱۳۶۲: ۷۲-۷۳). او معتقد بود «مشروطه‌ای که از دیگ پلو سفارت انگلیس سر بیرون بیاورد، به درد ما ایرانی‌ها نمی‌خورد» (تندرکیا، ۱۳۳۵: ۲۲۴)؛ بنابراین شیخ در مخالفت با چنین مشروطه‌ای از نمایندگان مجلس می‌خواهد با تعریف قلمرو و حدود این اصطلاح، آن را از مفهوم غربی‌اش متمایز کنند (رضوانی، ۱۳۶۲: ۶۷).

در مجموع دیدگاه‌های شیخ فضل‌الله نشان می‌دهد مبارزهٔ او با مشروطهٔ غربی برای دفاع از حکومت استبدادی و بی‌اعتقادی به حکومت قانون نبود. به همین دلیل در دورهٔ موسوم به استبداد صغیر و پس از انحلال مجلس اول به شاه گفت: «مشروطه باید باشد، ولی مشروطهٔ مشروعه و مجلس محدود، نه هرج‌ومرج» (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۵۷: ۱۶۹).

۶-۲. وجوب دفاع از استقلال سیاسی

در نظام اندیشگی شیخ فضل‌الله، وجوب دفاع از استقلال سیاسی ایران از نتایج اعتقاد به حرمت سلطهٔ بیگانگان بر ارکان حکومتی کشور به‌شمار می‌رود. چنان‌که از مواضع و عملکردهای شیخ در نهضت مشروطه آشکار است، او هرگز مخالف تحدید سلطنت و تأسیس مجلس شورا نبود (رضوانی، ۱۳۶۲: ۴۴-۵۳)، بلکه معتقد بود: «حکومت فرنگستان مناسب حال ایران نیست» (تندرکیا، ۱۳۸۰: ۸۹). از نظر وی، دموکراسی نوین با موازین شریعت اسلام سازش نداشت؛ بنابراین برای حفظ استقلال سیاسی ایران و خلعید

قدرت‌های سلطه‌گر روس و انگلیس از ارکان مختلف کشور با مفهوم آزادی و دموکراسی مورد نظر مشروطه اروپایی به مبارزه برخاست (انصاری، ۱۳۶۹: ۱۹-۲۰؛ ابوالحسنی، ۱۳۹۱: ۶۷-۶۸). برخی از مهم‌ترین مستندات تاریخی این مبارزه شامل موارد زیر است.

۶-۲-۱. رهبری نهضت عدالت‌خواهی

ورود شیخ فضل‌الله به نهضت عدالت‌خواهی (۱۲۸۴-۱۲۸۸ ش) زمانی است که سلطه دو قدرت استعماری روس و انگلیس بر ارکان کشور در کنار ظلم و بی‌کفایتی حاکمان مستبد، مردم ایران را به‌سوتوه آورده بود. در گزارش مورخان خارجی به وضعیت نابسامان ایران در این دوره اشاره شده است که با افزایش وام‌های خارجی همراه بود (الکسویچ زینویف، ۱۳۶۲: ۳۱). قرض‌های خارجی که عمدتاً برای تأمین سفرهای تفریحی درباریان به خارج از کشور هزینه می‌شد، از یک سو دولت را به بیگانگان وابسته‌تر می‌کرد و از سوی دیگر به دلیل افزایش مالیات‌ها برای تسویه بدهی‌ها به تشدید بحران مالی کشور نیز منجر می‌شد. در این شرایط بحرانی، کمیته‌ای به رهبری شیخ فضل‌الله نوری به همراه سید عبدالله بهبهانی و سید محمد طباطبایی با انتشار شب‌نامه‌هایی کار خود را آغاز کرد. همراهی شیخ فضل‌الله با نهضت، عامل مهمی در «تشویق ورود علمای نجف به نهضت عدالت‌خواهی مشروطه» بود (ملک‌زاده، ۱۳۶۳، ج ۲: ۳۶۶). شیخ نیز به نقش خود در همراه کردن علما با نهضت ملی عدالت‌خواهی تصریح می‌کند: «من... مدخلیت خود را در تأسیس این اساس بیش از همه کس می‌دانم؛ زیرا علمای بزرگ ما که مجاور عتبات عالیات و سایر ممالک هستند، هیچ‌یک همراه نبودند و همه را به اقامه دلایل و براهین، من همراه کردم» (ترکمان، ۱۳۶۳: ۲۴۵). این امر نشان می‌دهد رویکرد شیخ به نهضت عدالت‌خانه با علمای نجف همراه بود.

۶-۲-۲. مقاومت در برابر نفوذ انگلیس در نهضت مشروطه

نفوذ بیگانگان به‌ویژه انگلیس در نهضت مشروطه مهم‌ترین دغدغه‌ای بود که شیخ را برای حفظ استقلال نظام سیاسی-اجتماعی ایران به مخالفت با مشروطه‌خواهان غرب‌گرا و مقاومت در برابر دخالت بیگانگان در امور داخلی ایران کشاند. نقش انگلستان در موضوعاتی مانند تحصن در سفارت انگلیس، انحراف جنبش عدالت‌خواهی به مشروطه‌خواهی، تصرف تهران توسط مشروطه‌خواهان و ترور شیخ فضل‌الله از مسائلی است که در گزارش مورخان از دخالت انگلستان در نهضت مشروطه به آن‌ها اشاره شده است. گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد تحصن در سفارت انگلیس، نقطه آغاز نفوذ بیگانگان در نهضت عدالت‌خواهی و انحراف آن به سوی مشروطه‌طلبی بود (بهرامی، ۱۳۴۴: ۶۹-۷۰). براساس این گزارش‌ها به‌دنبال هجرت علما از تهران، کارگزاران انگلیس و روشنفکران غرب‌گرا کوشیدند با پخش شایعه احتمال کشتار مردم و ایجاد جو رعب و وحشت میان جامعه از یک سو و معرفی انگلستان به‌عنوان حامی نهضت از سوی دیگر، زمینه پناه‌بردن به سفارت انگلیس را فراهم کنند (همان). موضوعی که از همان ابتدا موجب نگرانی عمیق شیخ فضل‌الله از انحراف نهضت شد (ترکمان، ۱۳۶۳: ۱۲۰)، در نامه وکیل‌الدوله، از شاهدان عینی تحصن، به اتابک آمده است. سفارت انگلیس با استقبال و پذیرایی شبانه‌روزی از متحصنان و گاه تقسیم پول میان آن‌ها به متحصنان اطمینان می‌داد دولت انگلستان حتی از راه نظامی از خواسته آن‌ها حمایت خواهد کرد (صفایی، ۱۳۴۸، ۴۴ و ۱۰۸؛ ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۷۱: ۴۷۵). از بیانیه متحصنان نیز می‌توان فهمید تلاش آشکاری برای تبدیل سفارت انگلیس به‌عنوان مأمن مطمئنی به‌جای دیانت و روحانیت برای مردم ایران صورت گرفته است (شریف کاشانی، ۱۳۶۲: ۷۳).

تبدیل عدالت‌خانه به مشروطه‌خواهی عامل دیگری است که در گزارش مورخان، نقش انگلیس در آن برجسته است. خواسته علما از ابتدای نهضت، تأسیس عدالت‌خانه و اجرای قوانین اسلام در کشور بود (کسروی، ۱۳۴۰: ۶۸)، اما با مداخلات انگلیس به

مشروطه‌خواهی انحراف یافت. نامه ضیاءالدین دری از شاهان عینی ماجرای تحصن در سفارت انگلیس به ادیب هروی خراسانی نشان می‌دهد خواسته متحصنان نیز در ابتدا عدالت‌خانه بود «سخن از مشروطه در میان نبود و این کلمه را کسی نمی‌دانست. لفظ مشروطه را اعضای سفارت به مردم تعلیم دادند و آن‌ها (متحصنین) همان را خواستند؛ درحالی‌که معنی آن را نمی‌دانستند» (ادیب هروی خراسانی، ۱۳۶۱: ۱۳۶-۱۳۸).

گزارش‌ها همچنین نشان می‌دهد القائنات سفارت برای مشروطه (غربی) به‌جای عدالت‌خانه یا مشروطه مشروعه به اندازه‌ای مؤثر است که پس از صدور فرمان شاه برای تشکیل مجلس شورای اسلامی، متحصنان همچنان در سفارت ماندند و خواستار ضمانت سفارت انگلستان برای تشکیل مجلس شورای ملی شدند (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۵۷: ۴۷۹). سرانجام نمایندگان متحصنان به همراه دبیر سفارت، مستر گرانت داف به منزل مشیرالدوله (صدراعظم) رفتند و پس از بحث و گفت‌وگو، عنوان مجلس شورای اسلامی را به مجلس شورای ملی تغییر دادند (کسروی، ۱۳۴۰: ۱۱۹-۱۲۰؛ ملک‌زاده، ۱۳۶۳: ۳۷۹-۳۸۰).

از دیگر شواهد نفوذ عوامل خارجی به‌ویژه انگلیس در نهضت مشروطه، نقش این جریان در تصرف تهران است. در ملاقاتی که نمایندگان روس و انگلیس با سردار اسعد و سپهدار تنکابنی در نزدیکی شهریار داشتند، چرچیل برخلاف آنچه به محمدعلی شاه درمورد بازگرداندن مهاجمان قول داده بود، سردار اسعد را به تصرف هرچه سریع‌تر تهران تشویق کرد (ترکمان، ۱۳۶۲: ۱۸ به نقل از مجله وحید، ۱۳۴۶: ۲۰۲-۲۱۷). براساس اسناد موجود، پس از فتح تهران، بسیاری از مشروطه‌خواهانی که حکومت را به دست گرفتند، از عوامل روسیه و انگلستان بودند و به‌این‌ترتیب «حکومت و مجلس دوم هر دو به دست فتودال‌ها و خدمتگزاران امپریالیسم افتاد» (حائری، ۱۳۹۲: ۱۲۲).

با بررسی منابع مختلف همچنین می‌توان نقش انگلستان را در ترور فیزیکی و شخصیتی شیخ فضل‌الله آشکار کرد. این منابع، سفارت انگلیس را طراح اصلی نقشه ترور ناموفق شیخ در شب ۱۶ ذی‌الحجه ۱۳۲۶ هجری دانسته‌اند (ترکمان، ۱۳۶۲: ۱) و از این‌رو سفارت پس از دستگیری ضارب، خواستار حضور در روند محاکمه شد (عین‌السلطنه سالور، ۱۳۷۷: ۲۲۹۱). بررسی این منابع همچنین از نقش سرویس‌های بیگانه برای ترور شخصیتی شیخ فضل‌الله به‌عنوان زمینه‌ای برای ترور فیزیکی ایشان حکایت دارد. در همین رابطه می‌توان به شب‌نامه‌هایی اشاره کرد که میان مردم پخش می‌شد و اتهاماتی به شیخ وارد می‌کرد (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۵۷: ۶۱۲). اظهارات آقای شوشتری، نماینده وقت مجلس در جلسه ۱۶۳ سال ۱۳۳۰ نیز به منابع خارجی این شب‌نامه‌ها اشاره دارد که با هدف ترور شخصیتی شیخ فضل‌الله و اختلاف‌افکنی در نهضت منتشر می‌شد (رائین، بی‌تا: ۹۴). والتر اسمارت، گزارشگر سفارت انگلیس در دوران مشروطه و عامل مؤثر در کودتای اسفند ۱۲۹۹ شیخ را به دریافت رشوه از دولت برای مخالفت با مجلس متهم می‌کرد (معاصر، ۱۳۴۷: ۳۷۹). در تلگراف اسپرینگ رایس به سر ادواردگری، وزیر خارجه بریتانیا مورخ ۱۷ ژوئیه ۱۹۰۷ نیز شیخ به دریافت رشوه برای بازگشت استبداد در ایران متهم شده است (بشیری، ۱۳۶۳: ۱). براساس همین اتهامات، ماشاءالله آجودانی، شیخ فضل‌الله را برای «همکاری با حکومت استبداد و تشویق شاه به کشتار مردم تبریز و به قلع‌وقمع مشروطه‌خواهان، مجرم سیاسی» و مستحق مجازات دانست (آجودانی، ۱۳۸۲: ۳۶۵). انتشار این اتهامات از سوی بیگانگان میان مردم با هدف عادی‌سازی و بسترسازی ترور ایشان بود؛ بنابراین تندرکیا، نوه شیخ فضل‌الله نوری، نقش انگلیس در اعدام شیخ را برجسته می‌کند و آن را انتقام استعمار از روحانیت می‌داند (تندرکیا، ۱۳۸۰: ۳۱). می‌توان ابراز رضایت جرج بارکلی، سفیر انگلیس، از شهادت شیخ فضل‌الله را که در تلگراف به سر ادواردگری، وزیر خارجه لندن، آمده است، در همین رابطه تحلیل کرد: «شیخ برای مملکت خود خطر بزرگی بود. خوب شد که ایران او را از میان برداشت» (بشیری، ۱۳۶۳: ۲۸۲).

۶-۲-۳. مخالفت با مجلس تحمیلی روس و انگلیس

زمانی که روس و انگلیس محمدعلی شاه را برای برگزاری انتخابات و تشکیل مجدد مجلس تحت فشار گذاشته بودند، شیخ گرچه مخالفتی با اساس مجلس ملی و اسلامی نداشت و با صراحت می‌گفت: «از سلسله جلیله رؤسای ملت، احدی منکر مجلس شورای ملی اسلامی نیست» (شهبازی بختیاری، ۱۳۸۵: ۱۲۶)، از آنجا که دخالت آشکار قدرت‌های خارجی را در این امر می‌دید، با دعوت از علمای سراسر کشور به مخالفت با این مجلس تحمیلی پرداخت (ترکمان، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۶). شیخ دلیل مخالفت خود با مجلس غیرمشروع را نفوذ آشکار روس و انگلیس در آن می‌دانست: «اگر بنای آن بر حفظ دولت اسلام بود، چرا یک عضوی از روس پول می‌گرفت و دیگری از انگلیس» (ترکمان، ۱۳۶۲: ۶۳-۶۴).

۶-۲-۴. حمایت از اقتدار حکومت مرکزی در برابر فشارهای خارجی

به دنبال قرارداد ۱۹۰۷ م و تقسیم شمال و جنوب ایران به دو منطقه نفوذ روس و انگلیس، سیاست کلی قدرت‌های استعماری، تضعیف حکومت مرکزی در ایران بود. در این شرایط، حمایت از اقتدار سلطنت، سیاستی در راستای حفظ استقلال و حافظ وحدت و تمامیت ارضی ایران بود. از این رو در دوره موسوم به استبداد صغیر که شاه زیر فشار دولت‌های خارجی برای تن دادن به خواسته آن‌ها قرار داشت، شیخ در نامه‌ای به مشیرالسلطنه، صدراعظم محمدعلی شاه ضمن توصیه به کمک گرفتن از قدرت مردم، از حاکمیت می‌خواهد در برابر فشارهای خارجی هراسان و منفعل نباشد و در مقابل تهدیدات سفرای روس و انگلیس با قاطعیت مقاومت کند (معاصر، ۱۳۴۷: ۹۳۵-۹۳۶). تاریخ‌نویسان نیز ایستادگی محمدعلی میرزا در برابر نمایندگان سیاسی دولت‌های اروپایی را بیش از همه ناشی از دلگرمی به پشتیبانی شیخ فضل‌الله دانسته‌اند (کسروی، ۱۳۴۰: ۸۲۹). حمایت از اقتدار شاه و دولت مرکزی در آن شرایط، سیاست درستی بود که برخی از سیاستمداران خارجی نیز به آن اعتراف کردند. مامونتوف، دیپلمات تزاری که در استبداد صغیر به ایران آمده بود، تأمین امنیت و استقلال کشور را درگرو اقتدار دولت مرکزی می‌دانست (مامونتوف، ۱۳۶۳: ۳۱۱-۳۱۲). چارلز مارلینگ، کارگزار انگلیس در ایران نیز در تلگراف مورخ ۳۱ دسامبر ۱۹۰۷ به لندن، شانس جلوگیری از سقوط ایران در کام هرج و مرجی عمیق‌تر از وضع فعلی را حفظ اقتدار شاه می‌پنداشت (معاصر، ۱۳۴۷: ۵۲۵). اوژن اوپن، سفیر فرانسه در ایران هم علی‌رغم آنکه خود از طرفداران مشروطه و مخالفان شاه بود، ادعای محمدعلی شاه مبنی بر لزوم برخورداری از قدرت بیشتر برای تأمین وحدت ملی را چندان بی‌دلیل نمی‌دانست (اوپن، ۱۳۶۲: ۲۳۰-۲۳۱).

فشار انگلیس برای استقرار مشروطه غربی در فضای هرج و مرج در ایران عامل دیگری برای حمایت شیخ فضل‌الله از اقتدار حکومت در برابر اغتشاشات ناشی از دخالت‌های خارجی بود. شیخ در این شرایط حساس، دفاع از شاه را مانع هرج و مرج و ظلم بیشتر در ایران می‌دید؛ ظلمی که موجب روی گردانی شیخ از مشروطه‌خواهان شد و البته دغدغه مشترک علمای مشروطه‌خواه نجف نیز بود (افشار، ۱۳۵۹: ۵۱۶). در یکی از لوائح منتشرشده در حرم عبدالعظیم، با اشاره به افزایش ظلم، هرج و مرج و بی‌قانونی پس از تأسیس مجلس شورا و تشکیلات مشروطه آمده است: «از اوصاف و شرایط مجلسی که علمای نجف خواستار آن شدند، آن است که رفع ظلم کند؛ درحالی که روزی نیست که توسط تلگراف یا اداره پست یک بغل پاکت‌های تظلمات از اطراف و اکناف نرسد... در هر شهر و هر روستا جماعتی به اسم انجمن محلی همدست و هم‌داستان شده در غایت قساوت و استبداد مشغول خودکامی و بیداد هستند... فی‌الحقیقه یک استبداد را صد هزار استبداد ساخته‌اند و با صد هزار حاکم ظالم... گرفتاری آن طبقات از رعایا که همیشه زیر پا می‌رفتند و اسیر دست غارتگران و چپاولچیان بودند، بالاضعاف افزوده است» (شهبازی بختیاری، ۱۳۸۵: ۱۵۱-۱۵۲).

دغدغه حفظ امنیت مردم ایران برای شیخ تا اندازه‌ای مهم بود که او را علاوه بر دو قدرت استعماری روس و انگلیس، در برابر حکومت مسلمان عثمانی نیز قرار داد (رساله حرمت استطراق از طریق جبل به مکه معظمه، ۱۳۶۶).

براین اساس دلیل حمایت شیخ فضل‌الله از محمدعلی شاه در این مقطع -نه آنگونه که مخالفانش وی را حامی استبداد معرفی می‌کنند- حفظ استقلال و امنیت ایران در برابر تهدیدات خارجی و جلوگیری از هرج‌ومرج و ناامنی در کشور است. وی به دلیل «تسلط و نفوذ قدرت‌های خارجی در ایران و به جهت لزوم حفظ جان و مال و آبروی شهروندان» شرعاً خود را مسئول حمایت از قدرت مرکزی می‌دید (رضوانی، ۱۳۶۲: ۵۹-۶۰) و به شاه هشدار می‌داد نباید تسلیم فشارها شود و زیر سلطه روس یا انگلیس برود (معاصر، ۱۳۴۷: ۹۳۵-۹۳۶). شیخ در برابر القائنات نادرست دشمنانش که او را حامی استبداد و مخالف نظر علمای نجف معرفی می‌کردند، سعی می‌کند در هیاهوی تبلیغات گسترده مخالفان به این شایعات پاسخ دهد: «چنین ارائه می‌دهند که علما دو فرقه شدند و با هم حرف دینی دارند و به این اشتباه کاری، عوام بیچاره را فریب می‌دهند که بابا یک فرقه مجلس‌خواه و دشمن استبدادند و یک دسته ضد مجلس و دوست استبدادند. لابد عوام بیچاره می‌گویند حق با آن‌ها است که ظلم و استبداد را نمی‌خواهند. افسوس! افسوس که این اشتباه را به هر زبان و به هر بیان می‌خواهیم رفع شود، خصم بی‌انصاف نمی‌گذارد» (شهبازی بختیاری، ۱۳۸۵: ۱۹۵).

۶-۲-۵. نپذیرفتن پناهندگی بیگانگان

مورخان متعدد تاریخ مشروطه به امتناع شیخ فضل‌الله از پذیرش حمایت بیگانگان و رد درخواست پناهندگی در سفارت‌های روس، انگلیس، هلند یا عثمانی پس از فتح تهران توسط مشروطه‌خواهان اشاره کرده‌اند (بامداد، ۱۳۴۷: ۱۰۴؛ ملک‌زاده، ۱۳۶۳: ۱۱۷-۱۱۸؛ اعظام‌الوزاره قدسی، ۱۳۴۲: ۲۵۴؛ تندرکیا، ۱۳۸۰: ۳۱). ایشان با رد درخواست سعدالدوله که پس از گفت‌وگو با وزیر مختار روس و انگلیس برای وی جای مناسبی در سفارتخانه تهیه کرده بود تا از خطر محفوظ باشد (بهمنی، ۱۳۵۹: ۱۳۹)، گفت: «از طرف سفارت عثمانی برای من پیغام آوردند که ما می‌خواهیم بیرق بیاوریم بالای درب منزل شما بزنیم تا مبدا به شما اذیت برسانند، ولی قبول نکردم. حالا به سفارت روس پناهنده شوم؟» (ادیب هروی خراسانی، ۱۳۶۱: ۱۳۶). پیشنهاد شد پرچم هلند که کشور بی‌طرفی است، بر بام خانه ایشان نصب شود. ایشان گفت: «شریعت به من اجازه نداده که به خارج از شریعت پناهنده شوم... اسلام زیر بیرق کفر نخواهد رفت» (ترکمان، ۱۳۶۳: ۳۶۲-۳۶۳؛ اعظام‌الوزاره قدسی، ۱۳۴۲: ۲۵۴). درنهایت گفت: «من راضی هستم که صد مرتبه زنده شوم و مسلمانان و ایرانیان مرا مثله کنند و بسوزانند، ولی پناهنده به اجنبی نشوم و برخلاف امر شارع مقدس اسلام رفتاری نکرده باشم... ننگ می‌دانم که در تاریخ کفر و اسلام بنویسند یک نفر از علمای اسلام پس از هفتاد سال خدمت به عالم اسلامیت، از ترس مرگ به سفارتخانه فرنگ پناهنده شد» (شوشتری، روزنامه اطلاعات، ۲۳ دی ۱۳۲۷؛ مردوخ، ۱۳۴۵: ۲۶۰).

۶-۳. وجوب دفاع از استقلال اقتصادی

یکی دیگر از ابعاد مبارزات استقلال‌طلبانه شیخ فضل‌الله، تلاش برای حفظ استقلال اقتصادی ایران با اعتقاد به حرمت سلطه اقتصادی بیگانگان بر کشور است. برخی از مهم‌ترین مستندات تاریخی این مبارزه شامل موارد زیر است:

۶-۳-۱. حضور فعال در نهضت تنباکو

براساس شواهد متعدد تاریخی، شیخ فضل‌الله در نهضت ضد انگلیسی تنباکو که نخستین قیام فراگیر به رهبری روحانیت علیه استعمار و حفظ استقلال ایران بود، به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین عناصر موفقیت نهضت، در برابر سلطه اقتصادی استعمار انگلیس نقش فعالی

داشت (مستر همفر، ۱۴۱۱: ۱۷؛ علامیر، ۱۳۶۷: ۲۰؛ ترکمان، ۱۳۶۲: ۱). او به‌عنوان نماینده میرزای شیرازی - مرجعیت علی‌الاطلاق در سامرا - به میدان مبارزه قدم گذاشت و در پیروزی این نهضت نقش مهمی ایفا کرد (اصفهانی کربلایی، ۱۳۸۲؛ نجفی و جعفریان، ۱۳۶۵: آرکدی، ۱۳۵۶). براساس قرارداد استعماری تالیوت به‌عنوان رهاورد یکی از سفرهای شاه به خارج، امتیاز انحصاری تهیه و خریدوفروش توتون و تنباکو به مدت ۵۰ سال به شرکت انگلیسی تالیوت واگذار شد. اجرای این قرارداد با استقلال سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران در تضاد بود و جمع زیادی از تجار و بازرگانان ایران ورشکست می‌شدند. شیخ فضل‌الله به‌عنوان نماینده میرزای شیرازی در ایران نخستین عالمی بود که به حمایت از میرزای آشتیانی در مقابله با این قرارداد استعماری برخاست (اعظام‌الوزاره قدسی، ۱۳۴۲: ۶۲). میرزای شیرازی که از طریق نماینده‌اش - شیخ فضل‌الله - اوضاع ایران را رصد می‌کرد، فتوای مشهور تحریم تنباکو را صادر کرد (تیموری، ۱۳۶۸: ۱۲۴) و تا زمانی که از لغو کامل قرارداد اطمینان نیافت، حکم حرمت توتون و تنباکو را لغو نکرد (حسن‌زاده، ۱۳۷۴: ۳۹).

۳-۳-۶. حمایت از تأسیس بانک ملی

نمونه دیگر مقاومت شیخ فضل‌الله در برابر سلطه اقتصادی و دفاع از استقلال اقتصادی ایران، حمایت او از تأسیس بانک ملی در ذی‌الحجه ۱۳۲۴ قمری است؛ زمانی که دولت ایران برای پرداخت حقوق کارمندان تصمیم گرفت از بیگانگان وام بگیرد. شیخ فضل‌الله از طرح تأسیس بانک ملی در مقابل دو بانک شاهنشاهی و استقراضی که تحت سلطه روس و انگلیس بودند، حمایت کرد و خود شخصاً دویست تومان سهام بانک را خریداری و دیگران را نیز به این کار ترغیب کرد (کسروی، ۱۳۴۰: ۱۸۲؛ ملک‌زاده، ۱۳۶۳: ۴۰۳). هدف شیخ در این اقدام، تقویت بانک ملی در برابر دو بانک خارجی و جلوگیری از وابستگی اقتصادی و مالی ایران به بیگانگان بود.

۳-۳-۶. حمایت از تولیدات داخلی

شیخ مدت‌ها قبل از تحریم تنباکو با هدف دفاع از استقلال اقتصادی ایران با استفتایی از میرزای شیرازی بر لزوم «جلوگیری از ورود کالاهای خارجی به ایران» (از جمله قند روسی) و ضرورت «اقدام دولت به رفع احتیاجات داخلی مردم از راه تشویق و حمایت عملی از سرمایه‌گذاری در بخش صنایع داخلی» اقدام کرد (ابوالحسنی، ۱۳۶۰: ۵۶-۵۷؛ همو، ۱۳۹۱: ۶۷-۶۹). او در این اقدام با انتشار رساله‌ای حاوی ۶۰ سؤال و جواب از میرزای شیرازی سعی می‌کند برای حمایت از تولیدات و کالاهای داخلی جلوی واردات بی‌رویه کالاهای اروپایی را بگیرد.

۳-۴-۶. وجوب دفاع از استقلال فرهنگی و اجتماعی

یکی از ابعاد مبارزاتی شیخ فضل‌الله با قدرت‌های استعماری، مقاومت بر سر استقلال فرهنگی ایران بود. آیت‌الله خامنه‌ای جرم شیخ را از نگاه غرب‌گرایان مشروطه‌خواه، نه به غرب‌زدگی و همراهی‌نکردن با مشروطه انگلیسی می‌داند (بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۱۳۸۴/۸/۸). او برای رهایی ایران از سلطه فرهنگی غرب در برابر غرب‌زدگانی ایستاد که معتقد بودند «ایران باید ظاهراً و باطناً و جسماً و روحاً فرنگی‌ماب شود» (تقی‌زاده، ۱۳۳۴: ۲). شیخ با هدف حفظ استقلال فرهنگی ایران با استناد به فتوای میرزای شیرازی بر حرمت «تشبه به کفار» حتی در «لباس‌پوشیدن و سیگارکشیدن» تأکید کرد (ابوالحسنی، ۱۳۶۰: ۵۹). انتشار این فتوا در دوره خودباختگی فرهنگی و رواج تقلید بی‌چون‌وچرای روشنفکران غرب‌زده از فرهنگ غرب، اقدامی از سوی شیخ فضل‌الله برای مبارزه با غرب‌زدگی به‌شمار می‌رود. او واقعیت‌های جامعه تحت سلطه فرهنگ غرب را می‌دید؛ بنابراین با نگرانی پیش‌بینی می‌کرد: «ما را فریفته، به جانب

لامذهبی می‌رانند و گمان می‌رود که عصر ریاست روحانی و تاریخ انقراض دولت اسلام و انقلاب شریعت خیرالانام واقع بشود و چیزی نگذرد که حریت مطلقه، رواج و منکرات مجاز و مسکرات مباح و مخدرات مکشوف و شریعت منسوخ و قرآن مهجور بشود... آیا چه افتاده است که امروز باید دستور عدل ما از پاریس برسد؟ و نسخه‌ی شورای ما از انگلیس بیاید؟» (رضوانی، ۱۳۶۲: ۳۱).

وی با اشاره به نپذیرفتن آزادی به معنای غربی در اسلام می‌گوید: «این آزادی که این مردم (مشروطه‌خواهان غرب‌گرا) تصور کرده‌اند... کفر در کفر است... آزادی قلم و زبان برای این است که جراید آزاد، نسبت به ائمه اطهار هرچه می‌خواهند بنویسند و بگویند» (ترکمان، ۱۳۶۲: ۲۱۰-۲۱۱). محمدعلی کاتوزیان در شرح لویح و اعلامیه‌های شیخ در حرم عبدالعظیم، ترس وی را بیشتر ناشی از «ترویج فرهنگ غربی-اروپایی» دانسته است (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۶۴-۶۶). در این شرایط شیخ فضل‌الله برای حفظ استقلال فرهنگی ایران به مبارزه با نفوذ و سلطه فرهنگی استعمار پرداخت. برخی از مهم‌ترین مستندات تاریخی این مبارزه شامل موارد زیر است.

۶-۴-۱. مخالفت با تدوین قانون اساسی اروپایی در ایران

در نامه‌ی وکیل‌الدوله - از شاهدان عینی تحصن در سفارت انگلیس - به امین‌السلطان از پیوستن افراد قانون‌دانی به جماعت بست‌نشینان سخن به میان آمده است که قانون فرانسوی را برای آنان می‌خواندند، ترجمه می‌کردند و خواهان تصویب همان قانون فرنگی در ایران بودند (صفایی، ۱۳۴۸: ۱۰۱). این گزارش از وجود روشنفکران غرب‌گرا و اکثریت فراماسون‌هایی در مجلس حکایت می‌کند که از ابتدا تصویب قانون اساسی غربی را در ایران پیگیری می‌کردند (رائین، ۱۳۵۷: ۲۰۸). در مقابل، شیخ فضل‌الله خواهان تدوین قوانینی بر پایه اسلام و شریعت بود. او در برابر جریان اکثریت مخالف ایستاد و تلاش کرد از تصویب قوانین غیراسلامی جلوگیری کند (ترکمان، ۱۳۶۳: ۱۹۴-۱۹۷).

۶-۴-۲. مخالفت با نفوذ فرهنگی بیگانگان در مجلس شورای ملی

در طول دوران نهضت، شیخ فضل‌الله بارها بر پذیرش اصل مجلس شورا تأکید کرد: «خدای تعالی راضی مباد از کسی که درباره مجلس شورای ملی غیر از تصحیح و تکمیل و تنقیح خیالی داشته باشد و بر سخط و غضب الهی گرفتار باشند کسانی که... به خرج مردم بدهند که فلانی و سایر مهاجرین منکر اصل مجلس شورای ملی شده‌اند... بر عموم اهل اسلام اعلان و اعلام می‌دارد که امروز مجلس شورای ملی منکر ندارد، نه از سلسله مجتهدین و نه از سایر طبقات. اینکه ارباب حسد و اصحاب غرض می‌گویند... شیخ فضل‌الله... منکر مجلس شورای ملی می‌باشند دروغ است، دروغ» (شهبازی بختیاری، ۱۳۸۵: ۱۲۹؛ رضوانی، ۱۳۶۲: ۴۵).

باین‌حال او نگران نفوذ فرهنگ غرب در مجلس شورا و نهضت مشروطه بود و اعتقاد داشت «مشروطه وارداتی در پی ایجاد نمونه‌ای از پارلمان‌های غربی در کشور بود» (ابوالحسنی، ۱۳۸۰: ۶۹). از این‌رو ضمن مخالفت با مجلس غرب‌گرا بر اسلامیت آن تأکید داشت: «... کسی ضد مجلس نیست. علما هم اختلافی ندارند که مجلس باید براساس اسلام باشد... باید از دشمنان دین و منکرین اسلام و بدخواهان شما جلوگیری بکنند و راه و رخنه تصرفات این‌ها را در مجلس شورای مسلمین مسدود بفرمایند و دارالشورای کبرای ملی اسلامی شیعی جعفری را از پارلمنت‌های فرنگ، فرق بگذارند» (رضوانی، ۱۳۶۲: ۵۳).

ایشان در فرازی دیگر می‌گوید: «ای مسلمانان! کدام عالم است که می‌گوید مجلسی که تخفیف ظلم نماید و اجرای احکام اسلام کند، بد است و نباید باشد؟! تمام کلمات راجع است به چند نفر لامذهب بی‌دین آزادی طلب که احکام شریعت، قیدی است برای آن‌ها. می‌خواهند نگذارند که رسماً این مجلس مقید شود به احکام اسلام و اجرای آن. هر روزی به بهانه (ای) القای شبهات می‌نمایند» (شهبازی بختیاری، ۱۳۸۵: ۱۹۵).

در مجموع مطالعه کارنامه مبارزاتی شیخ فضل‌الله در برابر استعمار نشان می‌دهد او با اعتقاد به حرمت سلطه بیگانگان بر ایران تا آخرین لحظات عمر مقاومت کرد. آخرین سفارش‌های شیخ پای چوبه دار، اجرای احکام اسلام و هشدار درباره نفوذ غرب‌زدگان بی‌دین در نهضت مشروطه است: «خدایا تو خودت شاهد باش که در این دم آخر هم باز به این مردم می‌گویم که مؤسسن این اساس، لامذهبین هستند که مردم را فریب داده‌اند. این اساس، مخالف اسلام است» (تندرکیا، ۱۳۸۰: ۵۸). جلال آل‌احمد در توصیف جنازه برداررفته شیخ می‌نویسد: «من نعلش آن بزرگوار را بر سر دار، همچون پرچمی می‌دانم که به علامت استیلائی غرب‌زدگی پس از دویست سال کشمکش، بر بام سرای این مملکت برافراشته شد» (آل‌احمد، ۱۳۵۶: ۷۸).

۷. نتیجه‌گیری

شیخ فضل‌الله نوری از برجسته‌ترین علمای مبارز با سلطه استعمار و حفظ استقلال در تاریخ معاصر ایران است. استعمارگرانی که در جست‌وجوی منافع خود، خواهان تجزیه یکپارچگی و انسجام ایرانیان و وابسته‌کردن کشور در ابعاد گوناگون سیاسی، اقتصادی و فرهنگی بودند، نیروی استعمار برای حفظ سلطه خود با ترویج تمدن اروپایی-غربی با دین و عالمان دینی که عامل همبستگی و وحدت ایرانیان بودند، مخالفت کردند. در این شرایط، وجوب دفاع از دین اسلام و رهایی از سلطه استعمار غرب در تمام شئون فکری، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های فکری شیخ فضل‌الله برای جوامع اسلامی به‌ویژه ایران بود. او معتقد بود دستیابی به ایران سربلند و آباد در گرو استقلال و وابسته‌نبودن این کشور به استعمار و جلوگیری از دخالت قدرت‌های بیگانه در سرنوشت ملت ایران است. امتناع شیخ از پناهندگی به سفارتخانه‌های روس، انگلیس، هلند و حتی عثمانی پس از تصرف تهران توسط مشروطه‌خواهان و ایستادگی تا شهادت، دلیلی بر اعتقاد ایشان به حرمت سلطه و نفوذ بیگانگان بر مسائل داخلی ایران است.

منابع

- ابن‌عاشور، محمدالطاهر (۱۴۲۰ ق). *التحریر و التنبؤیر*. بیروت: مؤسسه تاریخ العربی.
- ابن عربی، محمدبن علی (بی‌تا). *الفتوحات المکیه*. بیروت: دار صادر.
- ابوالحسنی منذر (الف)، علی (۱۳۹۱). *آخرین آواز قو*. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- ابوالحسنی منذر (ب)، علی (۱۳۹۱). *کالبدشکافی چند شایعه درباره شیخ فضل‌الله*. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- ابوالحسنی منذر، علی (۱۳۶۰). *تحلیلی از نقش سه‌گانه شیخ فضل‌الله نوری در نهضت تحریم تنباکو*. تهران: پیام آزادی.
- ابوالحسنی منذر، علی (۱۳۶۸). *پایداری تا پایدار*. تهران: مؤسسه تحقیقاتی و انتشاراتی نور.
- ابوالحسنی منذر، علی (۱۳۸۰). *کارنامه شیخ فضل‌الله نوری؛ پرسش‌ها و پاسخ‌ها*. تهران: عبرت.
- ادیب هروی خراسانی، محمدحسن (۱۳۶۱). *تاریخ پیدایش مشروطیت ایران*. مشهد: چاپخانه خراسان.
- اصفهان‌کی کربلایی، حسن (۱۳۸۲). *تاریخ دخانیه یا تاریخ وقایع تحریم تنباکو*. به کوشش رسول جعفریان. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- اعظام‌الوزاره قدسی، حسن (۱۳۴۲). *خاطرات من یا روشن‌شدن تاریخ صدساله*. جلد ۱. تهران: چاپ حیدری.
- افشار، ایرج (۱۳۵۹). *اوراق تازه‌یاب مشروطیت و نقش تقی‌زاده*. تهران: سازمان انتشارات جاویدان.
- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۷۹). *صحیفه امام؛ مجموعه آثار امام خمینی*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- انصاری، مهدی (۱۳۶۹). *شیخ فضل‌الله نوری و مشروطیت (رویارویی دو اندیشه)*. تهران: امیرکبیر.
- اوبن، اوژون (۱۳۶۲). *ایران امروز*. ۱۹۰۶-۱۹۰۷. ترجمه علی‌اصغر سعیدی. تهران: زوار.

- ایوری، پیتر (۱۳۶۷). *تاریخ معاصر ایران از تأسیس تا انقراض سلسله قاجار*. ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی عطایی.
- آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۲). *مشروطه ایرانی*. تهران: اختران.
- آر. کدی، نیکی (۱۳۵۶). *تحریم تنباکو در ایران*. ترجمه شاهرخ قائم‌مقامی. تهران: امیرکبیر.
- آقابزرگ تهرانی، محمدحسن (۱۳۶۲). *شرح زندگانی میرزای شیرازی*. ترجمه حمید تیموری. تهران: میقات.
- آل احمد، جلال (۱۳۵۶). *غرب‌زدگی*. تهران: رواق.
- بامداد، مهدی (۱۳۴۷). *شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری*. تهران: زوار.
- براون، ادوارد (۱۳۷۶). *انقلاب مشروطیت ایران*. ترجمه مهری قزوینی. تهران: کویر.
- بشیری، احمد (۱۳۶۳). *کتاب آبی؛ گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران*. ج ۱، ۱۷ دسامبر ۱۹۰۶ - ۲۸ نوامبر ۱۹۰۸. تهران: نو.
- بهرامی، عبدالله (۱۳۴۴). *تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران از زمان ناصرالدین‌شاه تا آخر سلسله قاجاریه*. تهران: کتابخانه سنایی.
- بهمنی، جواد (۱۳۵۹). *فاجعه قرن یا کشتن شیخ فضل‌الله نوری*. تهران: سعیدی.
- ترکمان، محمد (۱۳۶۲). *رسایل، اعلامیه‌ها، مکتوبات و روزنامه شیخ فضل‌الله نوری*. جلد ۱. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- ترکمان، محمد (۱۳۶۳). *مکتوبات، اعلامیه‌ها... و چند گزارش پیرامون نقش شیخ شهید فضل‌الله نوری*. ج ۲. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- تندرکیا، شمس‌الدین (۱۳۳۵). *نهیب جنبش ادبی - شاهین پرتو*. تهران: روزنامه سیاسی فرمان.
- تندرکیا، شمس‌الدین (۱۳۸۰). *سر داز: گزارشی تحلیلی از بردار رفتن آیت‌الله شیخ فضل‌الله نوری در نهضت مشروطه*. تهران: کتاب صبح.
- تیموری، ابراهیم (۱۳۶۸). *تحریم تنباکو*. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- جعفریان، رسول (۱۳۶۵). *ذهنیت غربی در تاریخ معاصر*. اصفهان: دانشگاه اصفهان، حوزه فرهنگ و معارف.
- حسن‌زاده، مجید (۱۳۷۴). *شیخ فضل‌الله نوری در ظلمت مشروطه*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- حسینی علایی، محمدناصر (۱۳۷۴). *دلایل مخالفت شیخ فضل‌الله نوری با مشروطیت*. *پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد*. دانشگاه امام صادق (ع).
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۷۱). *حیات یحیی*. تهران: نشر فردوسی.
- رائین، اسماعیل (۱۳۵۷). *فراموش‌خانه و فراماسونری در ایران*. تهران: امیرکبیر.
- رائین، اسماعیل (بی‌تا). *اسنادخانه سدان*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- رضوانی، هما (۱۳۶۲). *لویح آقا شیخ فضل‌الله نوری*. تهران: نشر تاریخ ایران.
- روزنامه اطلاعات. ۲۳ دی ۱۳۲۷. شوشتری، محمدعلی. مقاله «چرا مرحوم شیخ فضل‌الله...».
- روزنامه انجمن مقدس ملی اصفهان. سنه ۱۳۲۵ ق.
- روزنامه مجلس. ش ۸، ۲۲ شوال ۱۳۲۴ ق.
- سایکس، سرپرسی (۱۳۸۰). *تاریخ ایران*. جلد ۲. ترجمه سید محمدتقی فخر داعی گیلانی. تهران: افسون.
- شریف کاشانی، محمدمهدی (۱۳۶۲). *واقعات/اتفاقیه در روزگار*. به کوشش منصوره اتحادیه (نظام‌مافی) و سیروس عدونیان. تهران: نشر تاریخ ایران.
- شوستر، مورگان (۱۳۴۴). *اختناق ایران*. ترجمه ابوالحسن موسوی شوشتری. تهران: بنگاه مطبوعاتی صفیعلی‌شاه.
- شهبازی بختیاری، ستار (۱۳۸۵). *بازخوانی روزنامه شیخ فضل‌الله نوری*. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- صفایی، ابراهیم (۱۳۴۸). *اسناد مشروطه*. تهران: کتاب‌فروشی سخن.
- علامه امینی، عبدالحسین (۱۳۶۳). *شهیدان راه فضیلت*. ترجمه جلال‌الدین فارسی. تهران: روزبه.
- علامیر (احتشام‌السلطنه)، محمود (۱۳۶۷). *خاطرات احتشام‌السلطنه*. به کوشش محمدمهدی موسوی. تهران: زوار.

- عین‌السلطنه سالور، قهرمان میرزا (۱۳۷۷). *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه*. به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار. جلد ۳. تهران: اساطیر.
- فیرحی، داود (۱۴۰۰). *آستانه تجدد در شرح تنبیه الامه و تنزیه المله*. تهران: نشرنی.
- کاتوزیان، محمدعلی (همايون) (۱۳۷۹). *دولت و جامعه در ایران (انقراض قاجار و استقرار پهلوی)*. ترجمه حسن افشار. تهران: مرکز.
- کسروی، احمد (۱۳۴۰). *تاریخ مشروطه ایران*. تهران: امیرکبیر.
- الکسویچ زینویف، ایوان (۱۳۶۲). *انقلاب مشروطیت ایران*. ترجمه ابوالقاسم اعتصامی. تهران: اقبال.
- گروته، هوگو (۱۳۶۹). *سفرنامه گروته*. ترجمه مجید جلیوند. تهران: کاوش.
- ماموتوف، ن. پ. (۱۳۶۳). *حکومت تزار و محمدعلی میرزا*. ترجمه شرف‌الدین قهرمانی. به اهتمام همایون شهیدی. تهران: اشکان.
- مجله کاوه. سردبیر: حسن تقی‌زاده. دوره جدید. غره جمادی‌الآخر ۱۳۳۸ ق/ ۲۲ ژانویه ۱۹۲۰ م. طبع افست. دوره کامل یک جلدی. تهران: نشر وین. ۱۳۳۴ ش.
- مجله وحید. سال چهارم. تیر ۱۳۴۶. ش ۷. تاریخ بختیاری.
- محمدی، مجتبی (۱۳۹۲). *بررسی تطبیقی اندیشه‌های سیاسی شیخ فضل‌الله نوری و علامه نائینی با تأکید بر دموکراسی*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. دانشگاه آزاد تهران مرکزی.
- محیط مافی، هاشم (۱۳۶۳). *مقدمت مشروطیت*. به کوشش مجید نفرشی و جواد جانفدا. تهران: فردوسی.
- مردوخ، محمد (۱۳۴۵). *تاریخ کرد و کردستان و توابع یا تاریخ مردوخ*. سندیج: چاپخانه ارتش.
- معاصر، حسن (۱۳۴۷). *تاریخ استقرار مشروطیت در ایران*. مستخرجه از *روی اسناد محرمانه وزارت امور خارجه انگلستان*. تهران: ابن‌سینا.
- ملک‌زاده، مهدی (۱۳۶۳). *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*. تهران: علمی.
- ناظم‌الاسلام کرمانی، محمد (۱۳۵۷). *تاریخ بیداری ایرانیان*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- نجفی، موسی و جعفریان، رسول (۱۳۷۳). *سده تحریم تنباکو*. تهران: امیرکبیر.
- نوری وکیل‌آباد، یحیی (۱۳۹۳). *تحلیل مفهوم دولت مشروطه (با تأکید بر نظرات شیخ فضل‌الله نوری)*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. دانشگاه آزاد تهران مرکزی.
- نوری، شیخ فضل‌الله. *رساله حرمت استطرأق از طریق جبل به مکه معظمه*. تهران: شعبان ۱۳۲۰ هجری. در: *واعظ خیابانی*، حاج ملاعلی (۱۳۶۶ ق). *علما معاصرین*. تهران: اسلامیة.
- همفر، مستر (۱۴۱۱ ق). *خاطرات سیاسی-تاریخی مستر همفر در کشورهای اسلامی*. ترجمه علی کاظمی با مقدمه آیت‌الله شیخ حسین لنکرانی. قم: کانون نشر اندیشه‌های اسلامی.